

ЈЕДНА ОПТУЖНИЦА СПЕЦИЈАЛНОГ ФАШИСТИЧКОГ СУДА У РИМУ ПРОТИВ ГРУПЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИНТЕРНИРАЦА НА ЛИПАРИМА 1942. ГОДИНЕ

Основна документација за овај рад је оптужница коју сам успио да сачувам¹ и један податак из књиге недавно објављене (у Италији) под насловом „Аула IV“, у којој се говори о познатом римском затвору за политичке кривце као и процесима и пресудама специјалног фашистичког суда.²

СПЕЦИЈАЛНИ ТРИБУНАЛ ЗА ОДБРАНУ ДРЖАВЕ

— *Оптужница* —

Државни тужилац
видјевши дјела која терете:

1) Ђиноти Анта пок. Анте и Анке Ивачић, рођеног у Трогиру 29. јануара 1913. и настањеног у Сплиту, сада интернира-

¹ По повратку из Италије, Оптужницу сам превео с италијанскога на српскохрватски. Превод је прегледао и сравнио др Милош Дробњаковић, „заклети тумач за италијански језик у Херцег-Новоме“. Дробњаковићев потпис овјерио је, под истим датумом, предсједник и замјеник секретара Среског народног одбора у Херцег-Новоме: Душан Поповић и Вуко Мандић.

² О изласку ове књиге извијестио ме мој бивши ученик капетан Антон Мошков, који је — приликом бављења у Барију — имао прилике да је види и који ми је донио њен пуни наслов: *Aula IV, Demanti politici, IV braccio di Regina Coeli Carcere di Roma. Edizione: Associazione nazionale partigiani politici antifascisti — Roma.*

У жељи да до ове књиге дођем, обратио сам се — такођер свом бившем ученику — капетану Зорку Тавчару, руководиоцу Средоземне поморске агенције у Трсту, с молбом да ми ову књигу набави. Није могао удовољити мојој жељи, јер је прво и друго издање ове књиге одмах распродано, па је требало чекати треће издање. Ипак ми је послао оно што ме, за сада, највише интересовало: двије фотокопирани стране — ове књиге — на којима је кратак извод ове Оптужнице, и списак оптуженика. Исти сам сравнио са властитим списком. Оба списка су по свему истовјетна. Овај други списак је више важан, јер поред сваког оптуженика доноси и године пресуђене казне.

По каснијем писму кап. Тавчара сазнајем да су писци ове књиге: Adriano dal Poni, Alfonso Leonetti, Pasquale Maello, Lino Zocchi.

ног у Липарима, нежењеног, писменог, некажњаваног, инжињера, ухапшеног од 25. маја 1942. (12 година).³

2) Штамбука Зденка пок. Анђела и Елвире Павловић, рођеног у Бијељини (Босна) 12. V 1912, настањеног у Сплиту, сада интернираног у Липарима, ожењеног, писменог, некажњаваног, професора књижевности, ухапшеног од 25. V 1942. (12 г.).

3) Федерла Франца пок. Франа и Стефаније Уршић, рођеног у Грацу 20. новембра 1907, настањеног у Крку (острво Крк) сада интернираног на Липарима, ожењеног, са породом, писменог, некажњаваног, рачуновођу, ухапшеног од 2. јуна 1942. (6. г.; *Погинуо у борби за ослобођење Горице 1945. г.*)

4) Кузмић Анта, Дујина и пок. Доминике Младенић, рођеног у Сплиту 25. септембра 1915, гдје је и настањен, нежењеног, писменог, некажњаваног, студента права, ухапшеног од 28. јуна 1942. (3 г.).

5) Калитерну Мирка Шимунова и Катарине Јеласке, рођеног у Сплиту 21. августа 1921, гдје је и настањен, нежењеног, писменог, некажњаваног, цртача, ухапшеног од 28. јула 1942. (3 г.; *погинуо у борбама око Трста, 1945*).

6) Шикића Марка Матова и Мазарун Ивке, рођеног у Карлобагу (Хрватска) 11. априла 1914, настањен у Сушаку (Ријека), ожењеног, са породом, писменог, некажњаваног, процјенитеља дрва, ухапшеног од 25. маја 1942. (3 г.).

7) Матоковића Винка Александрова и Вице Катић, рођеног у Сплиту 22. јануара 1911. и овдје настањеног, ожењеног, са породом, писменог, некажњаваног, механичара, ухапшеног 28. јуна 1942. (3. г.; *умро 8. јула 1947*).

8) Саса Вјенцеслава Ђириловог и Јованке Ђиноти, рођеног у Трогиру 29. маја 1906, настањеног у Сплиту, ожењеног, писменог, некажњаваног, канцеларијског помоћника, ухапшеног од 28. јула 1942. (3 г.; *умро 1967*).

9) Јелачића Звонка Лујина и Трумбић Ане, рођеног у Сплиту 1. маја 1910; гдје је и настањен, нежењеног, писменог, некажњаваног, шофера, ухапшеног од 25. маја 1942. (3 г.).

10) Марчића Марина пок. Божа и пок. Франић Ане, рођеног у Јесеницама 19. новембра 1894, настањен у Сплиту, ожењеног, са породом, писменог, кажњаваног, гостионичара, ухапшеног од 25. маја 1942. (4 г.; *умро у Сплиту, 1948*).

11) Матковић Анта пок. Николе и пок. Анђе Николић, рођ. 30. јуна 1892. у Ластви Горњој (Котор) настањеног у Котору, ожењеног, са породом, писменог, некажњаваног, трговца, ухапшеног од 28. јуна 1942. (4 г.; *умро 13. априла 1975. у Котору*).

12) Матошић Дана пок. Анта и пок. Подуић Антице, рођеног у Сплиту 6. јануара 1881, гдје је и настањен, ожењеног, са породом, писменог, некажњаваног, инжињера грађевинског, ухапшеног 28. јуна 1942. (4 г.; *умро у Сплиту 6. августа 1951*).

³ У заградама су године пресуђене казне.

13) Бебић Винка пок. Мате и Росић Иванке, рођеног у Сплиту 16. XI 1912, гдје је и настањен, неожењеног, писменог, некажњаваног, чиновника, ухапшеног 28. маја 1942. (2 г.).

14) Низитеа Петра пок. Винка и Михаљевић Јованке, рођеног у Сплиту 18. фебруара 1898, гдје и настањен, неожењеног, писменог, некажњаваног, адвоката, ухапшеног од 25. маја 1942. (4 г.; *умро у Сплиту*, 1968).

15) Злоковић Игњатија пок. Сава и пок. Крунославе Мијајловић, рођеног у Бијелој (Котор) 27. децембра 1897, гдје и настањен, ожењеног, са породом, писменог, некажњаваног, професора историје и земљописа, ухапшеног 28. јуна 1942. (4 г.).

16) Булимбацић Игњација пок. Ивана и пок. Галић Матије, рођеног 31. јула 1886. у Сплиту, гдје и настањен, ожењеног, са породом, писменог, некажњаваног, бродоградитеља, ухапшеног од 25. маја 1942. (2 г.);

17) Џења Љуба Иванова и Марковић Јелке, рођеног 1. новембра 1908. у Томислав-граду, настањеног у Сплиту, ожењеног, са породом, писменог, некажњаваног, постолара, ухапшеног од 25. маја 1942. (4 г.; *умро 1967*).

18) Килибарду Тодора пок. Спасоја и пок. Вишње Орбовић, рођеног 21. јуна 1896. у Бањанима (Црна Гора), настањеног у Херцег-Новоме (Бока Которска), ожењеног, са породом, писменог, некажњаваног, постолара, ухапшеног од 28. јуна 1942. (4 г.; *умро у Београду 24. априла 1955; сахрањен у Херцег-Новом*).

19) Поповића Филипа пок. Илије и пок. Драговић Јасне, рођеног 27. фебруара 1887. у Подгорици, Дољанима (Црна Гора), настањеног у Сплиту, удовца, са породом, писменог, бившег царинског чиновника, бхапшеног од 25. маја 1942. (2 с.).

20) Аљиновић Франа, Франа и Ређине Аљиновић, рођеног 24. фебруара 1910. у Сплиту, гдје је и настањен, ожењен, са породом, писменог, некажњаваног, механичара, ухапшеног од 16. јуна 1942. (3 г.; *умро 1975. у Сплиту*).

21) Томића Анту пок. Мата и пок. Марије Матошић, рођеног у Сплиту, 12. новембра 1911, гдје је и настањен, неожењеног, писменог, кажњаваног, месара, ухапшеног од 28. јуна 1942. (3 г.; *умро 4. августа 1972. у Сплиту*).

О к р и в љ е н и

а) првих седам за преступке по чл. 270.— 2-ог Казненог Законика, што су у времену ранијем и при концу мјесеца маја 1942. у Липарима основали, организовали и управљали једним превратничким удружењем које је тежило да насилно успостави диктатуру једне друштвене класе над другом, у сврху да насилно преокрене економске и социјалне поретке узаконене у држави, и према томе припадали истом удружењу

б) сви други због преступа по чл. 270—2-ог поглавља К.З. што су судјеловали у поменутом удружењу

с) сви још због престапа по чл. 270 К.З. што су, у напред поменутих околностима, чинили пропаганду за насилно успоставање црвене диктатуре.⁴

ЗАПАЖА

Из извјештаја тужбе Дирекције Концентрационог логора за интернирце у Липарима, из односних прилога, резултира да преко повјерљивих пријава учињених једном подређеном бригадиру и агентима Јавне Безбједности, из пријава поткријепаљених са изјавама, прописно формираним, датим од других интернираца, могло се установити у поменутом логору постојање праве и стварне комунистичке организације којом управљао је једна средишња ћелија са повјереницима у свакој соби. Управо таквој ћелији припадаху: Ђиноти Анте у својству предсједника ћелије и комунистичког комесара Логора, Штамбук Зденко у својству члана секретара, као и Федерле Франо, Кузмић Анте, Калитерна Мирко, Шикић Марко и Матоковић Винко као чланови. Ђиноти и Кузмић уз то бијаху повјереници V. собе, Штамбук IX, XI и XII, Федерле и Шикић I, Калитерна скупа са Јелачић Звонком и Марчић Марином у VI, Матоковић у II, док повјереник треће собе бијаше Сасо Вјенцеслав, а од соба XIII, XIV, XV и XVI бијаше Матковић Анто.

Та организација развијаше своју активност између осталог помоћу конференција држаних од неких (од поменутих Ђинота, Штамбука, Федерле, Јелачића и Марчића, усто Матошић Дана, Бебић Винка, Низитеа Петра и Злоковић Игњатија) у којима се стављаху у изглед побједи Русије и благодети комунизма, и ширила се пропаганда за успоставу црвене диктатуре. Поменуте конференце који пут свршаваху повиком „живио Стаљин“. К тому су интернирцима бивали наметнути доприноси у намирницама и новцу, и у разним омјерима, у корист сиромашних другова логора, у главном црвена помоћ, подстицало се дјело ровања против управе логора, подржавајући неоправдану мрзовољу пјеваху се комунистичке пјесме; напосљетку интернирци некомунисти, и који се не намјераваху покорити наредбама Средишње ћелије, биваху подвргнути непосредним репресалијама (на примјер оптужени Аљиновић Франо и Томић Анте једанпут су пријетили да ће бацити у море интернирца Радовић Ива јер овај противно датих одредаба, бијаше примио од Дирекције предујам

⁴ Познато ми је да су се сви оптужени и осуђеници након капитулације Италије ослободили затвора. Од тада, до данас, настојао сам да нешто сазнам о судбини свакога од њих, али то у потпуности није било могуће; нарочито нијесам могао провјерити податке за оне који су одмах по изласку из затвора, ступили у НОВ и у борби погинули.

За ове податке дугујем захвалност друговима из Сплита, а највише Винку Бебићу, (Опт. бр. 13), са којим сам био у сталној преписци.

од 100 Лира) или су били осуђивани од једног Суда установљеног по наредби означене ћелије, која досуђиваше и најтеже санкције које би се имале извршити над њима кад буду пуштени на слободу. Чланови реченог Суда бјеху поменути Шикић Марко, Јелачић Звонко, Матошић Дане, Низитео Петар Злоковић Игњатије као и Булимбашић Игњације, Џеко, Килибарда Тодор и Поповић Филип.

Сви оптужени било у периоду претходном, или у оном судском, негирали су постојање поменуте комунистичке организације, тврдећи да су се у Логору одржавала предавања али да бијаху само културног карактера, да су били убирани доприноси али да су били добровољни и одређени мање имућним — а не црвеној помоћи, да је у Логору био установљен један Суд, са забрањеним људима међу интернирцима, који имађаше само задатак рјешавати мале сукобе, да би се избјегло прибјегавати Директору за питања одвећ мале важности, напосљетку да пјеване пјесме не имађаху комунистички садржај.

Горње тврдње су оповргнуте, осим изјавама учињеним повјерљиво једном официру и агентима додијељеним на службу у Логору⁵, од исказа многобројних свједока (Чевра Петра, Јурић Мата, Пенге Јакова, Тепше Петра, Рашковић Петра, Секулић Веселина, Радовић Ива и других). Посебно пак треба истакнути да су нађена, сакривени у једној кутији намјештеној у заходу I. собе гдје становаше оптужени Федерле Франо, два блока за прибиљешке и осам листова са написима комунистичке пропаганде, написе које је Федерле признао за своје и за које произлази да су читани у I. соби. На очитовању исти Федерле је надодао да такви написи не претстављају његово мишљење, али одговарају садржају књига и листова које је читао, тврдња која не заслужује никаквог обзира. Уистину у истим натписима између осталог се чита: „С једне стране се подижу брда новаца, све у рукама капиталиста, зарађених на грбачама милиона људи, радника који кубуре са животом, спавају у кућерцима, дрвењарама и под тријемовима, а њихови синови иду голи и боси у школу обзиром на најскромнију зараду. Читав пропагандистички апарат који је у рукама великих капиталиста труди се да опије милионе душа и савјести да би их увукао у своје панце... мијења правац мишљења и психологије нових генерација из бојазни да ове масе почињу мислити озбиљно о својим удесима и о разлогу своје социјалне биједи и своје немаштине... данашња идеологија капиталистичког система, идеологија начина фашистичког режима преобратила је братство и једнакост у теорију расизма. за њих треба радити а за њих треба одгајати нову ге-

⁵ Ово повјерљиво лице је интернирац Богдан Матковић, судски чиновник, познат као опскуран и опасан тип. Многи ставови ове Оптужнице пренесени су из његовог саслушања датог представнику Јавне безбједности Еђидију Морели у Судском затвору у Палерму. (Препис овог саслушања сам добио послуже завршетка рата И.З.).

нерацију да у једној недалекој сутрашњици мораће ићи за њих да се бори и да осваја нове земље да би направили робовима још друге народе. . . сав апарат државни, сва полиција чак и војска је у служби одбране интереса капитализма, и све ово против оних који би се усудили дирнути ову бајку“

Према томе проистиче довољно доказа на терет свих окривљених по реду кривица које их терете у наслову (рубрици).

Како је речено повјерљива саопштења о постојању средишње ћелије и активности развијене од организације налазе потврду у исказу многобројних свједока за које није од важности околност понављања, скоро од свих оптужених по којима један свједок Чевра Петар био би руковођен разлозима личног сукоба. Такођер посљедњих шест окривљених означених у напису од броја 16 до броја 21 оптерећени су са довољно доказа, стварно, прва четворица припадајући „такозваном Суду“ као судци, ова два друга судјелујући као што је напријед исказано, да изврше одлуке издане од вођа, јасно су показали да су припадали покрету и посветили му своју активност.

С друге стране сви окривљени су хрђаве политичке прошлости а нарочито су активни опасни комунисти: Ђиноти, Штампук, Федерле, Кузмич, Калитерна, Матоковић, Сасо, Јелачић, Марчић, Џеко, Аљиновић и Томић.

Будући надлежност да ово суди припада специјалном Трибуналу за одбрану државе.

из сљедећих разлога

видјевши чланке И.Р.Д.Л. 9(12)1941. бр. 1388; као и оне горе наведене, формулише ову оптужницу на терет двадесет и једнога оптуженика у наслову оквалификованих за кривице сваком од њих приписиване и поставља га скупа са оптуженим материјалом у Канцеларију овога Специјалног Трибунала са молбом претсједнику да изволи одредити дан расправе и наредити позив окривљених и тумача који је на списку

Рим 9. новембра 1942. XXI

Главни државни одвјетник
(Гавино Масала)

Списак свједока и тумача јавног тужиоца:

1) Ђераћи Јосип (Geraci Giuseppe) Комесар Ј. Б. Директор концентрационог логора Липари⁶

⁶ Млади фашистички каријериста. Непосредно по завршетку рата кружиле су вијести да се налази на листи ратних злочинаца, а — с друге стране — да је постигао успјешну каријеру у Италији.

- 2) Микони Луиђи бригадијер Ј.Б. = (Јавне безбједности)
- 3) Чевро Петар интернирац Липари⁷
- 4) Јурић Мате
- 5) Пенга Јаков
- 6) Рашковић Петар
- 7) Секулић Веселин
- 8) Ђогишић Влахо
- 10) Укини Антонија тумач⁸

Рим. 9. новембра 1942, — XXI —

Рим 10. новембра 1942 — XXI

Главни државни одвјетник
Gavino Masala
За тачност преписа
Главар канцеларије:
Augusto Formacoli

Као што се из Оптужнице види, „кривице“ оптужених учињене су у концентрационом логору у Липарима (главном граду Липарских острва)⁹ који се почетком новембра 1941. године почео пунити интернирцима са нашег Приморја. До конца децембра број интернираца је досегао до три стотине. Може се рећи да их је око 80 посто било из Сплита и Боке Которске. Остатак је био из Сушака, Шибеника, Конавала (оног дијела који је био под италијанском окупацијом).

Услови живота у Липарском логору били су тешки. Интервенције, ни жалбе код директора логора нијесу помагале. Када су се увјерили да ништа не подумимље да се стање поправи, већ — напротив — да својим поступцима изазива, интернирци су одлучили да пошаљу жалбу Министарству унутрашњих послова у Рим, са захтјевом да се с њима поступа на основу међународних уговора. Ову представку су саставили наши правници руковођени др Петром Низитеом (опт. бр. 14). Наравно, она није

⁷ Чевро је био најглавнији свједок. Био је озлоглашен као усташки функционер. Послије рата био је — од Окружног суда у Сплиту — осуђен на 7 година затвора.

⁸ Поталијанчена Словенка са врло slabим знањем српскохрватског језика.

⁹ О овом логору спремам засебан рад.

могла бити послана заобилазним, већ директним путем, преко директора Ђераћија. Страшљиви Талијан се овим нашао у дилеми: да представку прослиједи Риму и њоме изазове приговоре својих претпостављених, или да инсценира бунт и непослух интернираца, па да њихове превратничке планове благовремено осујети и угуши. Наравно, изабрао је ово друго. А користио је случај кад су интернирци одбили да приме новац, који им се — из њихових депозита — редовно дијелио сваке седмице (100 лира). Може се сумњати да је ово плански изазвао, јер новац за више седмица није дијелен. А за овај новац интернирци су настављали храну, јер им је логорска била недовољна. Људи су оправдано захтијевали: да им се накнадно исплати за све неплаћене мјесеце — јер је то био њихов властити новац. Кад су видјели да ови дају само за један мјесец, одбили су да приме.

Неколико дана послије овога Ђераћи је у логору прогласио опсадно стање. Удвостручио је страже карабињера.¹⁰ Данима није дозвољавао интернирцима излазак из кућа. Сваког дана су по неколико „сумњивих“ водили у логорске тамнице.¹¹

Као кривце број један прогласио је и оптужени све потписнике представнике — они су назначени на Оптужници и први одведени у затвор. Исто толико сумњивих су изоловали у једној посебној згради логора. Ђераћи је суспендовао управу логора, коју су изабрали интернирци, а декретирао нову — формалну — без икаквог утицаја, а у логору је увео страховладу.

Кад је овако „средио“ стање у логору, започео је саслушавање окривљених. Саслушања су трајала око три мјесеца. Крајем јуна 1942. оптужени су превезени у познати римски затвор »Regina Coeli«,¹² одређен за оне који чекају суђење. Говорило се да је овај затвор, капацитета око 3.000 људи, тада имао 5.000. То се осјећало по збијености у његовим ћелијама, нечистоћи и нереду. Сада, у ратним годинама, био је одређен за кривце политичке, и тзв. »annonari«.¹³

По свему изгледа да је ових првих било много више. За вријеме од скоро годину дана — колико смо остали у овом затвору — констатовали смо да су огромну већину политичких затвореника чинили Југословени, колико из крајева које је Италија присвојила 1919. толико из оних које је окупирала 1941. г.

Одмах по доласку у Рим саслушани смо од главног тужиоца Специјалног фашистичког суда. Расправу смо подуго чекали. Почетком свакога мјесеца овај суд је заказивао и одржавао по

¹⁰ Карабинијери су логор стражарили, а унутрашњу службу вршили су цивилни агенти.

¹¹ Липари су (стари дио града, гдје је био логор) познати, још од Римљана, као погодна позиција за политичке непошудне. То се продужило до конца прошлог вијека. Иза тога је остао судски затвор.

¹² Regina Coeli Краљица неба. Овај затвор је носио име по истоименој цркви у својој близини.

¹³ »Annonari« су названи они оптужени који су повриједили строге прописе о рационарању хране, већином трговци.

једну расправу, на коју су изводили 20 до 30 оптужених. Пресуде су рангирале казне од врха листе према дну. На врху је било три до пет осуђених на смрт, иза њих су били осуђени на по 12 година, па на мање; дно листе се свршавало осуђеним на двије или једну годину.

Расправа нашој групи била је заказана за 5. децембар (1942). Претходној групи, којој се судило почетком новембра, нијесу изрицане смртне пресуде. Савезници су гонили италијанске и њемачке дивизије, заузели Триполис и стигли пред Бенгази. Велика Ромелова офанзива у Африци била је сломљена. Пораз Италије у рату изгледао је и њеним фашистичким руководиоцима неизбјежан, па је зато Мусолини укинуо смртне казне. Послије овога сазнања, било нам је индиферентно колико година ће бити ко пресуђен. Временске казне биле су свима једнаке, јер су фактичну снагу имале само до завршетка рата.

Наравно, и наша расправа, као и остале, била је унапријед режирана, уз Талијанима уобичајену помпезност. Дворана у којој се одржавала расправа била је у стилу фашистичке моћи и величине. Пет судија и тужилац били су у фашистичким униформама, а адвокати у тогама.

Ред расправе: сажета оптужба тужиоца, кратко саслушање оптужених, ријеч адвоката,¹⁴ одмор, саопштење пресуде.

Морам поменути да су нас адвокати доста одважно и убједљиво бранили. Били су старији људи у којима су се осјећали трагови правосуђа предфашистичке Италије.

Расправа је била и посљедњи скуп свих оптужених у Италији. До расправе били смо подијељени у двије веће ћелије, а по расправи су нас размјестили у мале трокреветне, удовољавајући нашим жељама: ко ће с ким да буде у заједници. Крута затворска дисциплина је одсада нешто попустила. Неки од затворских стражара су нам слободније прилазили. Илустроване новине смо могли набављати, а дневну штампу добијали смо илегално.¹⁵

Поменута група од 21 оптуженика била је сједињена у заједничким патњама око годину дана.¹⁶ Пратиле су нас многе невоље: болести, нечистоћа, глад, а највише неизвјесност. Али и поред свега овога страху никада није било мјеста. Успјели смо да одржимо морал и достојанство на потребној висини. Нијесмо

¹⁴ Неколицина оптужених су узели адвокате, а за већи дио њих били су одређени адвокати по службеној дужности.

¹⁵ Један од стражара је са дневним новинама правило уносну трговину. Он је уговореним ћелијама — сваког дана, у одређено вријеме — доносио новине на позајмицу — за два сата времена. За ово је од нас добијао пакетић дувана (познати »forte«, који смо могли куповати — један пакетић дневно, у данима кад га је било). Стражар је имао уговоре са другим ћелијама, са којима је дуван мијењао за хљеб. Хљеб је био у Риму највише тражен, па је хљеб носио кући и добро га уновчавао. (Затвореници су добијали 400 gr хљеба дневно, грађани 120).

¹⁶ Од подизања Оптужнице (март 1942) до разилажења из Рима у разне затворе на издржавање казне (март — април 1943).

поклекнули, нити се пред ким понизили. Фашистички поздрав, ни у најтежим ситуацијама, нијесмо хтјели употријебити. Послије пада фашизма, неки затворски стражари су нам говорили да су са дивљењем пратили држање наше групе.¹⁷

Након пресуде слиједио је размјештај по разним затворима Италије, на издржавање казне. То је трајало два мјесеца, од марта до краја априла. Повремено су одвођени од два до три, а и појединачно, и тако се наша група распала на више група. Случајно сам ја био посљедњи који је одведен из римског затвора. Путовао сам у групи у којој су, осим мене, били два Словенца и један студент родом из Сардиније. Спроводници су нам одмах казали да нас воде у затвор¹⁸ Сан Ђимињано (San Gimignano).¹⁹ Затвор се налазио у једном напуштеном манастиру из XII вијека.

Моји први сусрети у новом боравишту били су радосни и сретни. Ту су се већ налазила два друга са којима сам настојао да будем скупа кад год је то било могуће: Анто Матковић из Котора (Опт. бр. 11) и Тодор Килибарда из Херцег-Новога (Опт. бр. 18) као и већ поменуте другове Винка Бебића, Винка Матковића (Опт. бр. 7), а и Анта Томића (Опт. бр. 21). Поред њих, у овом затвору сам нашао и групу осуђеника из Шкаљара (Котор): Илију Гргуревића, Петра Петровића, Пава Петровића, Јосипа Петровића, Анта Петровића, Луку Петровића, Крсту Гргуревића, Александра Цврљу и Мића Петровића прве жртве Ванредног суда за Далмацију, успостављеног декретом гувернера Далмације Бастијанинија. Овом драконском казном — којој је био циљ да застраши и присили Бокеле да признају италијанску управу и фашистички поредак — били су 18. октобра 1941. осуђени недужни људи: седам на смрт и девет на пет година робије.²⁰

Кад сам поменуо да је наш сусрет био сретан, мислио сам на скори пад фашизма у Италији и поразе италијанске војске

¹⁷ Кад су поједине од нас — прије расправе — изводили из ћелија ради консултовања с адвокатима, у ходницима би сретали наше људе са којима би, по некада могли измијенити пар ријечи. Тако би сваки донио неку новост осталим друговима у ћелији. Пошто су другови из сусједних ћелија знали да наша група не поздравља фашистички, било нам је од неких од њих поручено да на расправи треба поздравити улазак судија овим поздравом, у противном ће нам у пресуди надодати неку годину више. Најстарији међу њима, инж. Дане Матошић (Опт. бр. 12), који је тада има 61 годину, одлучно је одговорио: „Ја то, дјецо, нећу учинити, па макар ме главе стало, а ви како хоћете“. Послије оваквог његовог одговора ово питање више није потрзано.

¹⁸ »Casa di reclusione« — казнени завод.

¹⁹ Град средњовјековног типа, око 10.000 становника, у забаченом дијелу Тоскане, у брдовитом предјелу између Фиренце и Сијене.

²⁰ Осуђени су на смрт стријељањем: Гргуревић М. Иво, Корда К. Нико, Петровић Ј. Крсто, Петровић К. Мато, Гргуревић П. Грација, Матковић И. Ђуро и Чупић М. Паско. Сви осуђени су одмах стријељани, осим Паска Чупића који се налазио у илегалности.

(Др Душан Живковић, *Бока Которска и Папштровићи у народноослободилачкој борби*, Београд 1964, стр. 116—117).

и флоте који су све чешће слиједили. Захваљујући овоме, крути затворски режим почео је постепено попуштати. Надмено и строго лице затворског директора Аугуста Фератолија (Augusto Ferratoli) почело је попримати људскији изглед.

Овај затвор је имао око 200 затвореника. Новонастале прилике омогућиле су нам да нам живот буде сношљивији, а и осјетно бољи, него у Риму.

Поред већ поменутих, овдје смо нашли већи број Словенаца, Истрана и Далматинаца, као и Грка са острва Родоса.

Као у римском затвору, подржавале су се свакодневне везе само између затвореника сусједних ћелија. Сретна је околност била да су у три сусједне ћелије били размјештени већ поменути осуђеници которски и липарски и још десетак Словенаца и Далматинаца. Тако нам је живот био лакши и сношљивији.

Убрзо је дошло љето и, што је најглавније, пад фашизма. Осим радости и сигурне наде да ускоро наступају бољи дани, других промјена у затвору није било. Осим тога што су нас чувари почели називати не по бројевима које смо носили на затворским блузама, већ по именима, и казивати нам по неку новост. Тако дознадосмо да су од затворских функционера фашистичке значке задржали само директор и један чувар.

Један од првих декрета нове италијанске владе, генерала Бадолџа, било је пуштање из затвора политичких затвореника. Нијесмо били сигурни да ће то обухватити и Југославене, што се и обистинило. Пуштени су само Талијани.

Једног поподнева — 8. септембра 1943. — звона са многобројних цркава Сан Ђимињана огласила су п р и м и р ј е. Очекивали смо скори долазак савезника, а тиме и ослобођење, али то се није десило. Тмурни јесењи дани као да су наговјештавали да ћемо и трећу зиму остати у затвору. Дознали смо да многобројни логори, са нашим људима, у Италији више не постоје. Распустила их је талијанска управа, или су их интернирци сами напустили. Почели смо преговарати са управником затвора о нашем изласку. У тим преговорима употребили смо довољно такта, али и одлучности. Кад нас је упозорио да ће звати у помоч њемачку војну посаду уколико покушамо бјекство, ми смо му одговорили да нећемо бјежати, већ чекати савезнике, али за главу свакога од нас држимо њега одговорним. Тражили смо бољу исхрану, свлачење робијашких одијела и слободно кретање

по затворском кругу.²¹ Савезничка војска са југа Италије споро се кретала према сјеверу, па је и дан нашег ослобођења био неизвјестан. Али чули смо добре гласове с друге стране: комисије Црвеног крста почеле су обилазити затворе Италије и ослобађати политичке затворенике. Таква комисија стигла је у наш затвор 10. јануара 1944. Узела је личне податке свих и најавила ослобођење за крај мјесеца.²²

Тај дан био је 30. јануар. Делегати Црвеног крста довели су собом и неколико својих радника — искусних за транспортне послове — који су са нама путовали и били нам од помоћи.

Наше путовање жељезницом од Сан Ђимињана до Трста било је одвећ рискантно. Савезнички авиони су свакодневно бомбардовали Италију. Уз градове и војне објекте, на удару су били возови и жељезничке пруге. Возили су нас заобилазним путевима, тако да смо до Трста путовали двије ноћи и два дана. Неке станице кроз које смо пролазили биле су потпуно „ошишане“, станичне зграде потпуно срушене. Бомбардовањем нијесмо захваћени, већ смо сретно стигли у Трст 1. фебруара навече.

Трст, по свом положају, био је једна од главних прихватних станица за наше повратнике из затвора и логора Италије. Овдје је добра организација Црвеног крста дошла до пуног изражаја у погледу становања, прехране и помоћи у новцу. (Слична прихватилица су постојала у Местреу код Венеције и Сушаку).

Послије предаха и одмора у Трсту и Сушаку, пут је свакога од нас водио — како који најбоље зна и може. Млађи су тражили везе са народноослободилачким одборима, прелазили на слободну територију и прикључивали се борбеним јединицама. Старији су журили својим породицама. Нама из Боке предстојао је најдужи и најтежи пут — претрпаним возовима чији је возни ред био само на папиру, многим етапама и застајкивањима, линијом: Ријека — Љубљана — Загреб — Славонски Брод — Сарајево — Мостар — Дубровник, око 15 дана. У Загребу су неки

²¹ У затвору Сан Ђимињано нашли смо сплитског бродовласника кап. Еугена Матковића. (Био је осуђен на 12 година робије, јер је својих шест бродова благовремено склонио у савезничке луке). У граду су стално боравиле, на смјену, његова супруга или кћерка, које су му — према времену и могућностима — пружале помоћ. То се радило преко ангажованих и добро награђених затворских стражара. Овом везом смо обавјештавани о свему што смо жељели, и то из сигурних извора. Тако смо дознали о неуспјелом покушају бјекства наших људи из једног затвора сјеверне Италије, које су Њемци зауставили и одвели у Њемачку, а неке у гоњењу убили.

Кап. Матковић нам је свесрдно давао помоћ и у другим видовима, нарочито у храни. Оставио је у затворском депозиту и нешто новца — као прву помоћ — придицом изласка из затвора. Он је ослобођен затвора двадесетак дана прије нас.

²² На основу ових података саставили су спискове које је овјеравала њемачка Војна команда, која је водила главну ријеч у дјеловима још неослобођене Италије.

од нас дочекани усташким „гостопримством“ — по три дана полицијског затвора.

Ја се заиста често — а највише док ово пишем — сјећам оних дивних људи са којима сам се — са осамнаесторицом од њих — први пут срео и са којима су ме убрзо сјединила заједничка страдања. Мислим да ми они неће замјерити ако поменем нека имена. У првом реду два најстарија оптуженика, оба из Сплита, већ поменутога инж. Дана Матошића и бродоградитеља Игњација Булимбашића (Опт. бр. 16), старе народне борце и прегаоце још из борбе против аустријске доминације у Далмацији — који су нас својим ставом и примјером подржавали да истрајемо. Два моја ужа земљака и пријатеља — већ поменута — Антона Матковића и Тодора Килибарду, чију доброту и оданост не бих никада имао прилике да упознам да се нијесмо нашли на овоме мјесту. Незаборавна је љубав и пажња којом су ме задужили три млађа друга, већ поменути Винко Бебић, Франо Алиновић (Опт. бр. 20) и Анте Томић (Опт. бр. 21), сви из Сплита.

Био би осјетан пропуст кад, овом приликом, не бих поменуо и симпатије талијанског народа, који строго одвајам од његових фашистичких насилника. То смо имали прилике да видимо и осјетимо, јер смо у ланцима прокрстарили читаву Италију.

Игњатије Злоковић